

Slađana Žunjić

CRKVA SV. ĐORĐA U STIJENI U PIPERIMA - PRILOG PROUČAVANJU CRKAVA U STIJENI, BLIZNI I MANASTIRU ČELIJA U PIPERIMA

Crkva sv. Đorđa nalazi se u Stijeni¹ u Piperima (naselje Zadolje), na starom groblju, prilično zapuštenom i neuređenom.²

Sudeći po podacima do kojih je Jovan Erdeljanović došao putujući 1906. godine područjem plemena Pipera i koje je potom 1911. godine objavio u Srpskom etnografskom zborniku, stijenska crkva posvećena sv. Đorđu podignuta je na temeljima starije crkve, i smatra se najstarijom u Piperima.³

Crkva sv. Đorđa u Stijeni

*Crkva sv. Đorđa u Stijeni
u toku radova na sanaciji*

*Crkva sv. Đorđa u Stijeni
postojeće stanje*

1 J. Erdeljanović, *Kući, Bratonožići, Piperi*, Podgorica 1997, reprint starijeg izdanja: *Štjena* je vrlo veliki predeo i po prostoru i po broju naselja i kuća (253 dīma). Ime mu je došlo od njegova najstarijeg sela, pod stenom na najvišem stupnju prema Zeti, koji se i sad tako zove. To «selo Stijena» deli se na nekoliko manjih naselja, na «kuće», koje se zovu: Markovići (17 k.), Stanići (5 k.), Gorica (3 k.), Kuće na Zadolje

2 Isti, *Nav. djelo*: Kod crkve je bilo vrlo staro groblje u jednom prilima, ali je ono odavno već sasvim napušteno (...). Međutim više crkve ima drugo, takode vrlo staro groblje, u kome su se i od starine više kopali, a i sad se kopaju, jer je ono na zgodnoj, peskovitoj i suhoj zemlji. Kao i drugde, tako i na tim starim stjenjskim grobljima ima grobova vrlo duboko urivenih u zemlju, poneki sa kojim nepravilnim kamenom više glave ili na grobu.

3 Isti, *Nav. djelo*: Opšte je predanje u Piperima da je ta crkva bila veoma stara, još «iz doba Nemanjića». Kažu, da je ta ranija crkva bila sva «kispisana slikama i potpisima» (tj. sa slikama i natpisima) pa su i crkvu i te natpise oštetili Turci, kad su udarali na Stijenu.

Ova starija crkva, koja je vjerovatno bila i oslikana, morala je tokom 18. ili početkom 19.v. biti veoma oštećena, budući da su tada Stijenjani u potpunosti porušili veoma oštećenu crkvu i na njenim temeljima sagradili novu, po uzoru na obližnju crkvu u selu Blizni.

Ovo se moglo desiti nakon napada Mahmut paše Bušatlije na Stijenu 1796. godine u kom je crkva uništena, da bi potom, 1838. godine bila obnovljena.⁴

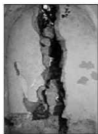
Ova, 1838. godina mogla bi se identifikovati u teško čitljivom natpisu, uklesanom na kamenom nadvrtniku glavnog zapadnog ulaza, a nakon njegovog konzervatorskog tretmana.

Crkva sv. Đorđa u Stijeni u prošlosti je bila važan centar društvenog života Pipera. Prostor oko crkve predstavljao je tradicionalno mjesto zborova i narodnih dogovora.

Ova crkva bila je jedna od najopremljenijih knjižnim fondom u Zetskoj banovini.⁵

Crkva u Stijeni, još šezdesetih godina 20. v., nalazila se u lošem stanju. Uslijed sleganja terena, svod je mjestimično bio veoma popustio i skoro sasvim se odvojio od zapadnog zida, tako da je crkva bila podložna rušenju, napukline na zidovima bile su brojne, groblje oko crkve vrlo zapušteno, ulaz u hram otvoren, a obredni predmeti uništeni. Tada je i potekla inicijativa za uklanjanje ikonostasa i ostalih vrijednih stvari iz hrama i njihovo odnošenje radi čuvanja u obližnji manastir Čeliju Pipersku ili crkvu sv. Mihaila u Crncima. Tada su u crkvi evidentirani ostaci bogoslužbenih odežda, uništenih knjiga, polomljenih svjećnjaka i kandila.⁶ Ikonostas se čuvao u manastiru Čelija Piperska.⁷ Prilikom obilaska hrama 2007. godine evidentirani su ostaci starih, metalnih svjećnjaka kao i drveni fragmenti koji su mogli pripadati konstrukciji ikonostasa.⁸

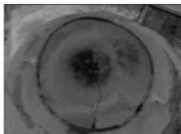
Crkva sv. Đorđa znatno je stradala u zemljotresu 1979. godine, što je prethodno nastala oštećenja dodatno pogoršalo. Tako se i 2007. godine, prije izvođenja sanacionih radova stijenska crkva sv. Đorđa nalazila u veoma lošem stanju, sasvim zarasla u bršljan, sa najvećim oštećenjima u zapadnom dijelu naosa, čiji je svod bio skoro sasvim srušen. Oštećenja i pukotine evidentirani su i na zidovima i kupoli, kao i na podu izvedenom od kamenih ploča.

*Krajnji zapadni travej
sjeverni zid, oštećenja*

*Jugozapadni dio crkve,
oštećenja*

*Kupola stijenske crkve,
postojeće stanje*

4 Isti, *Nav. djelo*.

5 Dokumentacija RZZSK, Podaci Crkvenog odbora za obnovu.

6 Dokumentacija RZZSK o stanju u kom se crkva nalazila šezdesetih godina 20. v.

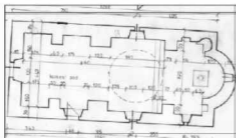
7 Dokumentacija RZZSK, tekst o manastiru Čelija Piperska autora Božidara Šekularca.

8 Dokumentacija RZZSK, o stanju u kom se crkva nalazila 2007. godine.

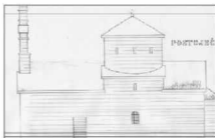
U sondi, otvorenoj na jugozapadnom uglu hrama, otkriveni su ostaci zidova koji bi mogli pripadati starijim hronološkim fazama; takođe i početak groba sa ostacima skeleta.

ARHITEKTURA

Crkva sv. Đorđa u Stijeni jednobrodna je crkva sa kupolom, završena polukružnom apsidom na istočnoj strani.

Osnova crkve sv. Đorđa u Stijeni

Južna fasada crkve sv. Đorđa u Stijeni

Oltarski prostor je izdignut u odnosu na nivo poda naosa za dva stepenika. Krajnji istočni travej naosa pripadao je oltarskom prostoru. Na njegovim bočnim zidovima izveden je po jedan dublji prislonjeni luk. U istočnom zidu, bočno od glavne apside, nalaze se dvije manje niše. U oltarskom prostoru postoji i stara kamena časna trpeza.

Naos se sastoji od tri traveja, većeg nad kojim se uzdiže kupola i dva manja na zapadnom kraju. Nad centralnim travejem crkve uzdiže se kupola koju nose četiri pilastra spojena lucima. Zapadni par nosača kupole većih je dimenzija u odnosu na istočni. Prelaz u kružnu osnovu tambura kupole izveden je pomoću pandantifa. U zapadnom dijelu naosa, bočni zidovi raščlanjeni su pomoću dva prislonjena luka oslonjena na pilastre, koji su zajedno sa poprečno postavljenim lucima mogli formirati dva manja traveja u prostoru naosa. Ovaj zapadni dio crkve bio je zasveden poluobljčastim svodom.

Nad zapadnim zidom nalazi se zvonik tipa „preslice“ sa tri otvora za zvona. Na ovom zidu je mali okrugli prozorski otvor, kao i glavni ulaz iznad čijeg se nadvratnika sa uklesanom godinom obnove nalazi dvolučno završena luneta.

Na južnom zidu, u zapadnom traveju do potkupolnog prostora postoji i jedan bočni, sporedni ulaz. Po dva prozorska otvora nalaze se na zidovima potkupolnog prostora, pri čemu je donji, lučno završen prozor na južnom zidu, većih dimenzija. Ovaj prostor svjetlost dobija i kroz četiri mala, uska prozora na tamburu kupole. Jedan prozorski otvor nalazi se u oltarskoj apsidi, a još jedan, malo veći od njega, u južnom zidu oltarskog prostora.

Kao glavni materijal za građenje korišćen je kamen, dok je za pokrivanje služila ćeramida - crijep. Jedino se na oltarskoj apsidi sačuvao krovni pokrivač od kamenih ploča, koji bi mogao pripadati starijoj graditeljskoj fazi.

Pod je od kamenih ploča. Unutrašnje površine zidova, svodova i kupole bile su u potpunosti pokrivene malterom i okrečene.⁹

Ostaci zidnog slikarstva 1

Ostaci zidnog slikarstva 2

Nakon čišćenja unutrašnjosti crkve od šteta u ljeto 2007. godine, postali su vidni ostaci zidnog slikarstva u najnižoj zoni zidova, sačuvani najviše u zapadnom dijelu naosa i potkupolnom prostoru. Kako se radilo o tragovima živopisa ispod više slojeva maltera, preporučeno je istraživanje unutrašnjih površina zidova sa ostacima slikarstva,¹⁰ kako bi se dobili precizniji podaci o živopisu i provjerili navodi iz literature o postojanju starijeg zidnog slikarstva u crkvi sv. Đorđa u Stijeni.

Uz istraživanja postojećih fragmenata na zidovima crkve, značajno bi evidentiranju ostataka starog zidnog slikarstva doprinijela arheološka istraživanja unutar crkve i u njenoj neposrednoj okolini. Arheološka i arhitektonska istraživanja crkve u Stijeni omogućila bi i definisanje arhitektonskih elemenata prvobitne građevine i pomogla da se objasne određene nepoznanice vezane za hronologiju (npr. kojoj graditeljskoj fazi pripada apsida pokrivena kamenim pločama ili donja zona zidova sa ostacima slika).

IKONOSTAS

U crkvi sv. Đorđa u Stijeni do kasnih šezdesetih godina 20. v. nalazio se drvorezbareni, pozlaćeni ikonostas, urađen 1887. godine od strane ikonopisaca braće Đinovskih. Ovaj podatak mogao se pročitati iz natpisa na ikonostasu.¹¹

Ikonostas je urađen od sivo obojenog drveta sa floralnim motivima izvedenim u pozlati. Ikone, slikane tehnikom ulja na metalnoj podlozi, šezdesetih godina 20.v. bile su u dobrom stanju, osim onih krajnjih koje su se nalazile u neposrednom dodiru sa vlagom zida. Prvu zonu ikonostasa, idući od sjeverne strane ka južnoj, čine prestone ikone sv. Jovana Krstitelja, Bogorodice sa Hristom, Isusa Hrista i sv. Đorđa. Ispod prestonih ikona na manjim

⁹ Dokumentacija RZZSK, o stanju crkve šezdesetih godina 20. v.

¹⁰ Dokumentacija RZZSK, o stanju crkve 2007. godine.

¹¹ Ikone demontiranog ikonostasa, koji se nakon uklanjanja iz stijenske crkve sv. Đorđa čuvao u manastiru Čelija Piperska, danas se nalaze u crkvi Hristovog Vaznesenja u Momišićima u Podgorici.

pločama su predstave domaćih svetitelja: sv. Arsenija arhiepiskopa pečkog, sv. Save, sv. Petra Cetinjskog i sv. Vasilija Ostroškog (redosljed odgovara rasporedu prestonih ikona). Na carskim dverima je predstava Blagovjesti, dok su u medaljonima iznad dveri prikazani starozavjetni proroci Solomon i David. Na bočnim dverima su predstavljeni sv. Stefan i arhangel Mihailo. Između prve i druge zone ikonostasa je natpis o nastanku ikonostasa.

Ikona sv. Save

Ikona sv. Petra Cetinjskog

Ikona sv. Vasilija Ostroškog

U drugoj zoni ikonostasa, u šest polja smještene su predstave po dva apostola u svakom od njih, dok se u centru, između carskih dveri u donjoj zoni i Raspeća na vrhu, nalazi predstava Tajne večere.

Ikonostas završava krst Raspeća, sa bočno postavljenim ikonama Bogorodice i sv. Jovana Bogoslova.

Iznad prestonih ikona nalazi se natpis koji objašnjava njegovu izradu 1887. od strane stijenske opštine i gospodara crnogorskog Nikole I Petrovića i mitropolita crnogorskog Mitrofanu Bana, a kao autore navodi braću Kr. Đinovski.

PARALELE I ANALOGIJE - TUMAČENJE U ŠIREM OKVIRU

Na određene analogije između crkava u Stijeni i Blizni posvećenih sv. Đorđu ukazao je još J. Erdeljanović, obilazeći i proučavajući ih početkom 20. v. On je istakao da je stara porušena crkva u Stijeni obnovljena po uzoru na crkvu u Blizni, i da se ova obnova mogla desiti nakon turskog napada na Stijenu 1796. godine.

Kao i crkva u Stijeni, i **Crkva sv. Đorđa u Blizni** takođe je stara, sagrađena šezdesetih godina 18. v.¹² Postoje nagovještaji da je ova crkva mogla biti sagrađena još ranije.¹³

Crkva sv. Đorđa u Blizni, koja predstavlja skladnu arhitektonsku cjelinu, razlikuje se i stilom i veličinom od crkava novijeg vremena podignutih u ovoj oblasti.¹⁴

12 J. Erdeljanović, *Nav. djelo*: Ili, tačnije «pre 140 godina, i razlikuje se stilom i veličinom od crkava novijeg vremena» podignutih u ovoj oblasti.

13 Studija JU Muzeji i galerije, *Zaštita spomenika kulture i nasleđa*, Titograd 1987: Predanje podizanje crkve u Blizni vezuje za 1693. godinu, a na ostacima neke starije crkve, kao i to da su je gradili svi Piperi.

14 J. Erdeljanović, *Nav. djelo*: Ova crkva je visoka, nad središnjim dijelom se uzdiže kupola, pokrivena je ćeramidom, zvonik je vjerovatno kasnijeg datuma, budući da je sagrađen od fino obrađenih kamenih kvadera.

Mišljenje J. Erdeljanovića, da je prilikom građenja crkve sv. Đorđa u Stijeni kao uzor poslužila crkva u obližnjem selu Blizni, potkrepljuje se ne samo teritorijalnom blizinom crkava, posvetom istom patronu, starošću kulnog mjesta, već, prevashodno, srodnošću plana i arhitektonskog sklopa jednobrodne kupolne crkve.¹⁵ Crkve imaju i slično rešenje zapadne fasade sa zvonikom tipa "preslice" sa tri otvora za zvona, malim okruglim prozorom i većom lunetom iznad ulaznih vrata.¹⁶

U crkvi u Blizni nalazio se ikonostas urađen 1928. godine od strane Petra Čolanovića, što se saznaje iz natpisa na poleđini ikonostasa.¹⁷

Crkva sv. Đorđa u Blizni

Crkva manastira Čelija Piperska

Crkve sv. Đorđa u Stijeni i Blizni po koncepciji osnove i prostora vezuju se za široko rasprostranjen tip jednobrodne kupolne crkve sa pilastrima koji spojeni lukovima nose gornju konstrukciju.¹⁸ Crkve u Blizni i Stijeni u tipološkom smislu nastavljaju se na liniju razvoja koju na našem prostoru možemo pratiti još od srednjovekovnog perioda (npr. crkva C manastira Ratac, kotorske crkve sv. Luke, sv. Ane i sv. Marije Kolečate, crkva sv. Đorđa u Budimljii).

Određeni elementi arhitekture ukazuju na mogućnost postojanja veza i analogija između crkava u Stijeni i Blizni i crkve obližnjeg manastira Čelija Piperska.

Crkva Rođenja Bogorodice centralni je objekat manastira Čelija Piperska.¹⁹

Zasnivanje monaškog života predanje pripisuje svetom Stefanu Piperskom koji je ovdje 1637. godine podigao malu crkvu i čeliju, po čemu je manastir i nazvan Čelija Piperska.

¹⁵ Isti, *Nav. djelo*: Ovakvu kupolu nema nijedna crkva u Piperima nastala posle ovih dveju najstarijih crkava; crkve su slične i po tipu otvora na tamburima kupola koji posjeduju na puškarнице i koji su mogli biti korišćeni u tu svrhu, a takvi otvori postoje i u crkvenim zidovima.

¹⁶ Ovakav zvonik veoma često se javlja kao završnica fasade crkava; takođe, ovakvo rešenje glavne zapadne fasade veoma je često, stoga ih ne možemo smatrati pouzdanim elementima za argumentaciju.

¹⁷ Dokumentacija RZZSK o stanju crkve i ikonostasa ranih osamdesetih godina 20. v. Nije nam poznato u kakvom je stanju ovaj ikonostas danas, budući da ga nismo obišli i snimili.

¹⁸ P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, Podgorica 1996.

¹⁹ O manastiru: T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Novi Sad-Cetinje 1995; F. Radičević, *O manastiru Čeliji Piperskoj*, Prosvjeta, I/1893, sv. 5 (maj), str.165-167. Autor navodi da je crkva posvećena Uspenju Bogorodice.

Njegovi sljedbenici nastavili su rad na dograđivanju manastira. Uz crkvu je trudom igumana Mihaila Petrovića 1815. dograđena priprata, nešto šira od naosa, o čemu saznajemo na osnovu natpisa iznad ulaznih vrata. Ovaj natpis nam kazuje da je zvonik, kupolu i desnu zgradu konaka podigao Aleksije Vukotić, 1823. godine.²⁰

Crkva Rođenja Bogorodice je jednobrodna crkva završena polukružnom oltarskom apsidom, sa kasnije dograđenom pripratom sa kupolom, koja je nešto šira od naosa.

Naos crkve, koji se sastoji od tri traveja, otvara se bočno od centralnog traveja prema nižim pevničkim prostorima. Mogućnost da je u nekoj od graditeljskih faza prošlosti nad centralnim travejem naosa približno kvadratnog oblika postojala kupola, trebalo bi ispitati u istraživačkim radovima, postavivši je za važnu premisu programa budućih ispitivanja. Ovim bi se preciziralo i vrijeme nastanka graditeljskog korpusa naosa, uz mogućnost pomjeranja prvih graditeljskih realizacija na ovom prostoru još dalje u prošlost.

Naknadno dograđena priprata u osnovi je prostor od tri traveja, dok je nad krajnjim istočnim podignuta kupola na sistemu pilastara i lukova. Pilastr priprate veoma su istaknuti, do nivoa pilastara naosa, čime su bočni prostori priprate između pilastara pretvoreni u posebne zidne segmente, tako da je na taj način u unutrašnjosti formiran jedinstveni, dugački i uzak centralni brod crkve od glavnog ulaza na zapadnoj do oltarske apside na istočnoj strani. Time je novopodignuta kupola nad pripratom postala centralni element novog, većeg zdanja. Buduća istraživanja odgovoriće na pitanje da li je ova priprata iz 19. v. mogla biti podignuta na temeljima starije, sagrađene uz naos u nekoj prethodnoj fazi. Takođe, preispitalo bi se da li je podizanje kupole nad novom pripratom moglo predstavljati vid čuvanja memorije o postojanju kupole nad starijom pripratom ili naosom crkve.

Kako istraživački radovi u manastirskom kompleksu do sada nisu vršeni, nemoguće je dati dovoljno precizne i pouzdane podatke o vremenu nastanka i hronologiji izgradnje pojedinih objekata kompleksa, kao i samog crkvenog zdanja.²¹ Takođe, u cilju izvođenja preciznijih zaključaka o manastirskoj crkvi Čelije Piperske korisno bi bilo ponovo provjeriti podatke iz oskudne literature i obaviti arhivska istraživanja.

Koncept naosa crkve manastira Čelija razlikuje se od rješenja ostvarenog na crkvama u Blizni i Stijeni,²² dok je ovim dvjema crkvama manastirska crkva Čelije Piperske srodnija po

²⁰ T. Pejović, *Nav. djelo: Natpis je teško čitljiv.*

²¹ Projektna dokumentacija RZZSK, *Projekat sanacije i revitalizacije manastira Čelija Piperska, 1986. godina, sign. 1290: Istražni radovi na utvrđivanju faza i vremena nastanka ovim Projektom nijesu predviđene; Studija JU Muzeji i galerije *Zaštita spomenika kulture i nasleđa*, Titograd 1987: Manastirske prostorije, crkva i škola sazidane su na temeljima starijih građevina.*

²² Ovakav koncept crkve sa karakterističnim nižim pevničkim prostorima koji se nalaze bliže apsidi sa bočnih strana naosa (često su to bočne strane potkupolnog prostora), karakteristika je srednjovjekovne raške škole graditeljstva. Ovakvo rješenje sačuvalo se i u kasnijem periodu. Može se pratiti na tlu Crne Gore počev od crkve manastira Morače iz 1252. godine, preko drugih manastirskih crkava kao što su: crkva sv. Nikole manastira Praskvice s početka 15. v, crkva sv. Nikole u Riječkom gradu s kraja 15. v, crkva sv. Trojice manastira Majstorovina kod Bijelog Bolja koja se prvi put pominje u 16. v, crkva sv. Đorda manastira Dobrovlina iz ranog 17. v, crkva manastira Čelija Piperska iz 17. v, crkva sv. Trojice manastira Reževici iz 18. v, crkva Rođenja Bogorodice Četinjskog manastira s početka 18. v, crkva sv. Đorda manastira Banja kod Risna iz ranog 18. v, crkva sv. Luke manastira Župa kod Nikšića sagrađena u posljednjoj obnovi krajem 19. v.

rješenju kupole, koja je sagrađena nad pripratom u ranom 19.v. Ove tri crkve imaju slično rješenje zapadne fasade koja je završena zvonikom tipa "preslice", a na kojoj se nalazi glavni ulaz sa lunetom iznad nadvratne grede i mali okrugli prozor (u Blizni luneta završena polukružno, u manastiru Čelija i Stijeni dvočlanom arkadom). Nadvratne grede glavnog ulaza u crkvu u Blizni i u crkvu manastira Čelije imaju reljefne predstave (rozete i krsta pod arkadom - crkva manastira Čelije; krsta, rozeta i Ilijana - crkva u Blizni), dok crkva u Stijeni ima samo uklesanu godinu.

Ikonostas rađen 1902. godine za crkvu manastira Čelija Piperska djelo je, kao i ikonostas crkve u Stijeni, radionice Đinovskih. Ni ovaj ikonostas ne nalazi se u crkvi za koju je prvobitno bio urađen.²³

U odnosu na stijenski, ovaj ikonostas ima skraćen program, tako da njegov repertoar čine, idući sa sjeverne ka južnoj strani, sljedeće predstave: u prvoj zoni ikone sv. arhanđela Mihaila, Bogorodice sa Hristom, Isusa Hristosa i sv. Stefana, na carskim dverima uobičajena predstava Blagovjesti, u drugoj zoni su oko centralne predstave sv. Trojice na šest ikona raspoređene predstave po dva apostola na svakoj, dok se iznad njih nalazi Raspeće sa Bogorodicom i sv. Jovanom Bogoslovom sa strana. Ikone su rađene tehnikom ulja na bakarnoj podlozi.

Na ovom sivo-plavom ikonostasu sa dekorativnim pozlaćenim elementima nalazio se i natpis koji nas prilično detaljno informiše o njegovom nastanku 1902. godine prilogom igumana Dositeja Kneževića.

* * *

Konačno, ovim prilogom nastojimo usmjeriti pažnju stručnih službi koje se bave zaštitom graditeljske baštine na značaj istraživanja ovih triju piperskih crkava, prevashodno arheoloških i arhitektonskih, koja bi nam pružila nova saznanja i pouzdanije podatke o vremenu kada su nastale u svojim prvobitnim formama, o pojedinim etapama trajanja i hronologiji građenja.

Značaj ovakvih istraživačkih radova tim je veći što na ovim značajnim objektima sakralne arhitekture Crne Gore do sada nisu vršeni. Do njihovog izvođenja, odnos uzajamne povezanosti crkava u Stijeni, Blizni i manastira Čelija u Piperima, ostaje hipoteza koja čeka na provjeru.

²³ A. Kapidzick, Braka Ginovski, *Zografii vo Crna Gora*, Skopje 1999: Ikonostas se sada nalazi u crkvi sv. Đorđa u Momišićima u Podgorici.